

DAGBOEK UIT MOSKOU

»PRIVÉ-DOMEIN«

NR. 97

WALTER BENJAMIN
DAGBOEK UIT MOSKOU

BEZORGD EN GEANNOTEERD
DOOR GARY SMITH
MET EEN VOORWOORD VAN
GERSHOM SCHOLEM

VERTAALD DOOR HANS HOM

AMSTERDAM • UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS

Copyright © 1980 Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main
Copyright Nederlandse uitgave © 1984
B. V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *Moskauer Tagebuch*
Uitgave: Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1980
Druk: Geuze & Co's drukkerij B. V., Dordrecht

ISBN 90 295 0203 7

INHOUD

Woord vooraf door Gerschom Scholem 7

Dagboek uit Moskou (9 december 1926–1 februari 1927) 15
Noten 175

Aanhangsel 205

Brieven 207
Redactionele aantekening 217

WOORD VOORAF

Walter Benjamins *Dagboek uit Moskou* van zijn verblijf van twee maanden in Moskou, van 6 december 1926 tot eind januari 1927, mag, zo ver mijn kennis van zijn papieren reikt, volstrekt enig in zijn soort worden genoemd. Ontegenzeggelijk is het verreweg het meest persoonlijke, totaal en meedogenloos openhartige document dat wij over een belangrijke periode in zijn leven bezitten. Geen van zijn overige bewaard gebleven aanzetten tot dagboekachtige aantekeningen, die alle na enkele bladzijden worden afgebroken, kan zich daarmee meten, ook niet de zeer persoonlijke mededelingen die hij in 1932 op papier zette, toen hij met de gedachte rondliep zich zelf van het leven te beroven.

Wij hebben hier te maken met een op zich zelf staand, afgerond stuk over een voor hem belangrijk hoofdstuk in zijn leven, dat volkomen ongecensureerd, dat wil echter bovenal zeggen: door hem zelf ongecensureerd, voor ons ligt. Alle tot nu toe bekende en bewaard gebleven persoonlijke brieven hebben steeds een bepaalde oriëntering, misschien zouden wij zelfs kunnen zeggen een tendens, die zich naar deze of gene geadresseerde richt. Aan alle ontbreekt nu juist die dimensie waarin zonder enige terughoudendheid een eerlijke confrontatie met zich zelf wordt aangegaan en rekenschap over zich zelf wordt afgelegd, die hier zichtbaar wordt. Hier alleen komen dingen ter sprake die nergens anders een expliciete schriftelijke neerslag hebben gevonden. Zeker, hier en daar, bij voorbeeld in occasionele aforistische toespelingen, komen wij in zijn werk verwijzingen naar dit soort zaken tegen,

maar ze blijven voorzichtig 'gedesinfecteerd', zijn door een zelfcensuur gegaan. Hier echter verschijnen ze in hun volledige en uitgewerkte oorspronkelijke samenhang, waarvan de weinige bewaard gebleven brieven die hij uit Moskou schreef – een aan mij en een aan Julia Radt – in niets doen vermoeden.

Drie momenten zijn het, die bij Benjamins reis naar Moskou samengingen. In de eerste plaats zijn hartstocht voor Asja Lacis, vervolgens zijn wens een nader inzicht te verwerven in de Russische verhoudingen, daar misschien zelfs in enigerlei vorm een binding mee aan te gaan en in samenhang daarmee tevens tot een beslissing te komen inzake een door hem al langer dan twee jaar lang overwogen eventuele toetreding tot de Kommunistische Partei Deutschlands. Tenslotte spelen dan klaarblijkelijk ook de nog voor de aanvang van de reis aangegane literaire verplichtingen een rol, die hem er toe noopten zich rekenschap over het stadsbeeld en het leven, de 'fysionomie' van Moskou dus, te geven, gefinancierd als hij zijn verblijf ten dele had uit voorschotten van diverse zijden op later te leveren, uit deze reis voortkomende artikelen. Vier publicaties uit het begin van het jaar 1927 zijn rechtstreeks uit zulke afspraken ontstaan, in de eerste plaats het met Buber besproken grote opstel 'Moskou' in het tijdschrift *Die Kreatur*.¹ Dit opstel vormt een vaak ingrijpende omwerking van de overeenkomstige aantekeningen in het dagboek. Verbaazingwekkend is daarvan de ongelooflijke precisie waarmee waarneming en verbeelding op zeldzaam indringende wijze met elkaar worden verbonden.

Het levendige relaas van zijn – uiteindelijk op niets uitlopende – pogingen om met vooraanstaande figuren uit de wereld van kunst en literatuur en met functionarissen die daarin een rol speelden voor hem zelf vruchtbare contacten te leggen, neemt hier een belangrijke plaats in. Zijn plan zich van een dergelijke vaste verbintenis te verzekeren als corres-

ponent van Russische bladen voor Duitse literatuur en geestesleven leed schipbreuk. Parallel daarmee lopen hier slechts in detail neergelegde overwegingen aangaande zijn toetreden tot de KPD, waarvan de pro's en contra's ten slotte in een definitief afzien daarvan resulteerden. Hij onderkende exact de grenzen die hij niet bereid was te overschrijden.

Er is een scherp contrast tussen de optimistische verwachtingen die Benjamin aan het begin van zijn reis koesterde ten aanzien van de betrekkingen die hij zou kunnen aanknopen met de Moskouse literaire kringen en de bittere teleurstellingen die hem vervolgens in de realiteit ter plaatse wachtten. Zeer tekenend voor zijn optimisme is de nog niet eerder gepubliceerde brief die hij mij op 10 december 1926, slechts vier dagen na zijn aankomst, schreef en die ik voor dit boek ter beschikking heb gesteld—de enige brief die hij mij trouwens uit Moskou heeft geschreven. Wat er van deze verwachtingen is uitgekomen, daarvan kunnen wij nu pijnlijk nauwkeurig de ontwikkeling in zijn dagboek volgen. Hij verloor geleidelijk aan, maar daarom niet minder ontmoedigend, alle illusies die hij zich had gemaakt.

Hoe Benjamin zijn ervaringen in Moskou zelf beoordeelde, laat zich overigens zeer precies uit een slechts drie weken na zijn terugkeer aan Martin Buber geschreven brief (van 23 februari 1927) afleiden, waarin hij de spoedige afsluiting van zijn opstel 'Moskou' voor Bubers tijdschrift *Die Kreatur* aankondigde. Benjamins resumé uit deze brief, lijkt mij, verdient hier meegedeeld te worden. Hij schrijft: 'Mijn beschrijving zal zich verre houden van alle theorie. Juist daarvoor het eigene te laten spreken, zal mij naar ik hoop lukken: voor zover het mij is gelukt deze zeer nieuwe, bevreemdende taal, die luid door het klankmasker van een zeer veranderde omgeving heenklinkt, op te vangen en vast te houden. Ik wil een beschrijving geven van de stad Moskou van dit ogenblik,

waarin "al het feitelijke reeds theorie" is en die zich daarmee van elke deductieve abstractie, elke prognostiek, binnen zekere grenzen zelfs ook van elk oordeel onthoudt, welke alle naar mijn onwrikbare overtuiging in dit geval zeer zeker niet door geestelijke "data", maar alleen kunnen worden gegeven, door uit te gaan van economische feiten, waarvan zelfs in Rusland slechts een enkeling een voldoende ruim overzicht bezit. Moskou, zoals het zich op dit huidige ogenblik aan ons voordoet, laat in schematisch vereenvoudigde vorm alle mogelijkheden zien: vooral van het falen en slagen van de revolutie. In beide gevallen zal het echter iets onoverzienbaars opleveren, waarvan het beeld zeer sterk zal verschillen van alle programmatische toekomstschilderingen, en dat tekent zich thans in de mensen en hun leefomgeving schril en duidelijk af."²

Voor de lezer van 1980 komt daar nog het scherper gestelde inzicht bij, zich in het dagboek nog slechts in embryonale vorm aandienend, dat de personen met wie hij al contacten wist te leggen—overigens, of hij er zich nu van bewust was of niet, haast zonder uitzondering joden—bijna allen tot de oppositie behoorden, de politieke dan wel de artistieke, die destijds nog enigmatische uit elkaar konden worden gehouden. Zij werden, voor zover ik hun lotgevallen heb kunnen nagaan, vroeg of laat als trozskist of onder een ander etiket het slachtoffer van de zich toen reeds aftekenende heerschappij van Stalin, waaronder later zelfs zijn vriendin Asja Lacis in-gevolge de 'zuiveringen' vele jaren in een kamp moest doorbrengen. Ook aan het door Benjamin steeds duidelijker opgemerkte, door angst of cynisme ingegeven opportunisme van diverse van zijn belangrijke relaties kon Benjamin niet ontsnappen en leidde hier ten slotte tot hevige uitbarstingen, zelfs tegenover Asja Lacis.

Bij de stappen die hij ondernam was de toch al niet geheel

van spanningen ontblote relatie met de zeer intelligente regisseur Bernhard Reich (eertijds verbonden aan het Deutsches Theater in Berlijn), de levensgezel van Asja Lacis (en uiteindelijk in haar laatste levensjaren haar man), van grote betekenis en van meer invloed voor wat betreft zijn geestelijke situatie dan die met zijn vriendin, die niet over de connecties beschikte die Reich, zoals het dagboek aantoont, bezat. Maar ook met Reich kwam het al in januari 1927 tot een, slechts met moeite toegedekte, innerlijke breuk.

In het hart van dit dagboek staat echter zonder enige twijfel de, zoals mag blijken, oneindig problematische relatie met Asja Lacis (1891-1979). Zij heeft enige jaren geleden haar herinneringen het licht doen zien onder de titel *Revolutionär im Beruf*, waarin aan Walter Benjamin een hoofdstuk is gewijd. Voor de lezers van dit hoofdstuk moet het document dat hier voor ons ligt wel een bittere ontgoocheling betekenen.

Benjamin leerde Asja Lacis in mei 1924 op Capri kennen. In zijn uit Capri aan mij geschreven brieven maakte hij gewag van haar, zonder haar naam te noemen, als 'een bolsjewistische Letse uit Riga', en, in samenhang met 'een intensief inzicht in de actualiteit van een radicaal communisme' als een 'Russische revolutionaire uit Riga, een van de uitzonderlijkste vrouwen die ik ooit heb ontmoet'. Zonder twijfel heeft zij van toen af tot tenminste het jaar 1930 een bepalende invloed op zijn leven gehad. Hij is nog in Berlijn in 1924 en in 1925 in Riga, misschien zelfs nog een keer in Berlijn, met haar samen geweest voordat hij de reis naar Moskou, die vooral om haar ging, ondernam. Zij was na Dora Kellner en Julia Cohn de derde vrouw die van centrale betekenis voor hem werd. De erotische binding aan haar ging samen met een sterke intellectuele invloed die zij, blijkens de opdracht van zijn boek *Einbahnstrasse*, op hem uitoefende: 'Deze straat heet *Asja Lacis-sstraat*, naar haar, die haar als ingenieur in de auteur heeft

doorgebroken.' Maar juist omtrent deze intellectuele zijde van de door hem beminde vrouw laat het dagboek ons zonder inzicht en begrip. Als het relaas van een bijna tot aan het eind van het verblijf toe vergeefs dingen naar haar liefde is het dagboek van een welhaast desperate indringendheid. Het is waar dat Asja ziek is en bijna al die tijd vanaf zijn aankomst in Moskou tot zijn vertrek in een sanatorium ligt, maar wij vernemen niets over de aard van haar ziekte. Zo speelt hun samen zijn zich meestal af in de sanatoriumkamer, slechts een paar maal komt zij hem ook in zijn hotel opzoeken. Haar dochtertje uit een eerdere verbintenis, acht of negen jaar oud naar ik schat, is eveneens niet van goede gezondheid en verblijft in een kindersanatorium buiten Moskou. Asja Lacis valt dus af als actief deelneemster aan zijn ondernemingen. Zij is er slechts als ontvangster van zijn berichten, als het haast constant afwijzend voorwerp van zijn hofmakerij en ten slotte, niet bepaald zelden, als partner in onvriendelijke, om niet te zeggen onzalige kibbelpartijen. Het vergeefse wachten op haar, de eeuwige afwijzing, ten slotte zelfs een niet geringe mate van erotisch cynisme, allemaal met vertwijfelde nauwkeurigheid gechroniqueerd, maakt het ontbreken van iedere overtuigende intellectuele contour dubbel zo raadselachtig. Daarmee in overeenstemming is dat allen die Benjamin met Asja Lacis samen hebben gezien en mij daar hun indrukken van hebben verteld eensluidend hun verbazing uitspraken over dit liefdespaar, dat niets anders deed dan kibbelen. En dat in de jaren 1929 en 1930, toen zij naar Berlijn en Frankfurt kwam en Benjamin zich om wille van haar liet scheiden! Zo blijft hier een rest van het onverklaarbare bestaan, zoals een leven als dat van Walter Benjamin ook eigenlijk betaamt.

Gershon Scholem

Jeruzalem, 1 februari 1980

1. In Benjamins *Gesammelte Schriften* IV, 316-348, tevens de opmerking van de bezorger van dit deel, Tillmann Rexroth, aldaar, 987-990. 2. Walter Benjamin, *Briefe*, herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von Gershom Scholem und Theodor W. Adorno, Frankfurt am Main 1966, 442-443.

DAGBOEK UIT MOSKOU*

9 december. Op 6 december ben ik aangekomen. Voor het geval er niemand op het station zou zijn, had ik me in de trein de naam van een hotel met het adres in het hoofd geprent. (Aan de grens hadden ze me met de mededeling dat er geen tweede klasse te krijgen was, voor de eerste bij laten betalen.) Het was me welkom dat niemand me uit de slaapwagen zag stappen. Maar ook bij de controle was niemand. Ik maakte me er niet al te druk over. Terwijl ik echter het Witrussisch-Baltische station uitloop, zie ik Reich* op me af komen. De trein was zonder een seconde vertraging binnengekomen. Ons zelf en de twee koffers verstouwden we in een slede. De dooi was die dag ingevallen, het was warm. We hadden net een paar minuten over de brede Twerskaja gereden, glinsterend van de sneeuw en het slijk, toen Asja* aan de weg stond te zwaaien. Reich stapte uit en ging het kleine eindje naar het hotel te voet, wij reden. Asja zag er niet mooi uit, wild onder haar Russische pelsmuts, haar gezicht door het lange liggen iets breder geworden. We bleven niet in het hotel en dronken thee in een van de zogenaamde lunchrooms in de buurt van het sanatorium.* Ik vertelde over Brecht. Daarna ging Asja, die onder het rustuur weggeglip was, om niet gezien te worden via een zijopgang het sanatorium binnen, Reich en ik via de hoofdtrap. Hier voor de tweede keer kennismaking met het gebruik van het overschoenen uitdoen. De eerste keer in het hotel, waar overigens maar ter-

Een * in de tekst verwijst naar de noten op p. 175.

nauwernood de koffers in ontvangst werden genomen; een kamer werd ons voor de avond beloofd. Asja's kamergenote, een forse textielarbeidster, zag ik pas de volgende dag, ze was er nog niet. Hier bleven we voor de eerste keer een paar minuten onder één dak alleen. Asja keek me met genegenheid aan. Toespeling op het beslissende gesprek in Riga. Vervolgens vergezelde Reich me naar het hotel, we aten wat op mijn kamer en gingen toen naar het Meyerhold-theater.* Er werd de eerste generale repetitie van *De revisor** gehouden. Ondanks Asja's pogingen lukte het niet om mij een kaartje te bezorgen. Ik liep dus nog een half uur de Twerskaja op in de richting van het Kremlin en weer terug, voorzichtig de woorden op de uithangborden spellend en over de ijskorst stappend. Daarop kwam ik zeer moe (en vermoedelijk treurig) op mijn kamer.

Op de ochtend van de 7de haalde Reich mij af. Gang: Petrowka (om me te melden bij de politie) het Instituut van Kamenewa* (vanwege een plaats van 1,50 roebel in het Geleerden-instituut; voorts met de Duitse attaché aldaar, een grote ezel, gesproken) daarna door de oelitzja Gerzena naar het Kremlin, langs het volslagen mislukte Lenin-mausoleum tot aan het gezicht op de Isaac-kathedraal. Terug over de Twerskaja en op de Twerskoi-boulevard naar de Dom Gerzena,* waar de proletarische schrijversorganisatie WAP* zetelt. Goed eten, waarvan ik door de inspanning die het lopen in de kou me had gekost, weinig kon genieten. Kogan* werd aan mij voorgesteld en hield voor mij een verhandeling over zijn Roemeense grammatica en zijn Russisch-Roemeens woordenboek. Reichs verslagen, die ik op de lange einden alleen van vermoedigheid vaak maar met een half oor kan volgen, zijn oneindig levendig, overvloedig gedocumenteerd en vol anekdotes, scherp en sympathiek. Verhalen van een belastingambtenaar, die met Pasen verlof neemt en in zijn

dorp als pope godsdienst oefeningen houdt. Voorts: de gerechtelijke uitspraak tegen een naaister, die haar alcoholistische man om het leven had gebracht en de hooligan die op straat een student en een studente had lastig gevallen. Voorts: verhalen van het witgardistische stuk onder regie van Stanislawski: * hoe het bij de censuur komt en maar één persoon er notitie van neemt en het met de opmerking dat er wijzigingen in moeten worden aangebracht teruggeeft. Dan maanden later, na het aanbrengen van die wijzigingen ten slotte voorstelling voor de censuur. Verbod. Stanislawski bij Stalin: hij was geruïneerd, zijn hele kapitaal had hij in het stuk gestoken. Stalin komt, 'het was niet gevaarlijk'. Première onder protesten van communisten, die door de militie uit de zaal worden gezet. Het verhaal van de sleutelnovelle waarin het geval Frunse* wordt behandeld, die naar het heet tegen zijn wil en op Stalins bevel was geopereerd*... vervolgens politieke informatie: de oppositie die uit de leidende functies wordt verwijderd. Daarmee samenvallend: verwijdering van talloze joden vooral van het middenkader. Anti-semitisme in de Oekraïne. — Na WAP ga ik, volkomen uitgeput, eerst alleen naar Asja. Daar wordt het al spoedig heel vol. Een Letlandse komt, die naast haar op het bed zit, Sjestakoff* met zijn vrouw, tussen de beide laatstgenoemden en anderzijds Asja en Reich ontspint zich, in het Russisch, een uiterst heftige discussie over Meyerholds *Revisor*-opvoering. In het middelpunt staat het gebruik van fluweel en zijde, veertien kostuums voor zijn vrouw;* overigens duurt de voorstelling vijf en half uur.* Na het eten komt Asja bij mij; ook Reich is bij mij. Asja vertelt voordat ze weggaat haar ziektegeschiedenis. Reich brengt haar naar het sanatorium terug en komt daarop weer. Ik lig in bed—hij wil werken. Maar hij houdt er al spoedig mee op en we praten over de situatie van de intellectuelen—hier en in Duitsland; tevens over de techniek van het schrijven zoals in

deze twee landen op het ogenblik wordt toegepast. Ook nog over Reichs bedenkingen om lid te worden van de partij. Zijn vaste thema is de reactionaire koersverandering van de partij in culturele aangelegenheden. De linkse bewegingen waarvan ten tijde van het oorlogscommunisme gebruik werd gemaakt, laat men nu geheel vallen. Nog pas heel kort geleden zijn (met Trotski tegen) de proletarische schrijvers als zodanig door de staat erkend, maar wel gaf men hun tegelijkertijd te verstaan dat zij in geen geval op ondersteuning van staatswege konden rekenen. Vervolgens het geval Lilewitsj—de actie tegen het linkse culturele front. Lilewitsj* heeft een werk geschreven over de methode van marxistische literaire kritiek. —Er wordt in Rusland het grootste gewicht gehecht aan een streng genuanceerde politieke stellingname. In Duitsland zal een politieke achtergrond, vaag en algemeen, toereikend zijn, die echter ook daar een noodzakelijk vereiste [zou moeten] zijn. —Methode om voor Rusland te schrijven: materiaal breed exponeren en zo mogelijk niets meer. Het ontwikkelingspeil van het publiek is zo laag, dat formuleringen onbegrepen moeten blijven. Daarentegen verlangt men in Duitsland enkel dit: resultaten. Hoe je tot die resultaten bent gekomen, wil niemand weten. Daarmee hangt samen dat de Duitse kranten de referent maar heel weinig ruimte ter beschikking stellen; hier zijn artikelen van vijfhonderd tot zeshonderd regels geen uitzondering. Dit gesprek werd lange tijd voortgezet. Mijn kamer is goed verwarmd en ruim, het is er prettig toeven.*

8 december. 's Morgens was Asja bij mij. Ik gaf haar cadeaus, liet haar terloops mijn boek zien met de opdracht.* 's Nachts had ze vanwege hartkloppingen niet goed geslapen. Ook de omslag van het boek, die Stone* heeft gemaakt, liet ik zien (en schonk ik haar). Ze was er zeer over te spreken. Daarna

kwam Reich. Later ging ik met hem naar de staatsbank om te wisselen. Daar spraken we kort de vader van Neumann. 10 december. Dan door een pas gebouwde passage in de Petrowka. In de passage is een tentoonstelling van de porselein-manufactuur. Reich blijft echter nergens even staan. In de straat waarin Hotel Liverpool ligt, zie ik voor de tweede maal de lunchrooms. (Hier voeg ik het verhaal van Tollers* verblijf in Moskou in, dat ik de eerste dag te horen kreeg. Hij werd met ongelooflijk veel bombarie ingehaald. Borden kondigden door de hele stad zijn komst aan. Hij krijgt een staf personeel, tolk-vertaalsters, secretaressen, mooie vrouwen toegevoegd. Voordrachten van hem werden aangekondigd. Maar in die zelfde tijd is er in Moskou een bijeenkomst van de Komintern. Onder de Duitse afvaardiging bevindt zich Werner, de doodsvijand van Toller.* Hij schrijft of laat in de *Prawda* een stuk schrijven: Toller had de revolutie verraden, droeg schuld aan het mislukken van een Duitse Radenrepubliek. De *Prawda* merkt aansluitend in een kort redactioneel commentaar op: Excuses, dat wisten wij niet. Toller is daarop onmogelijk in Moskou. Hij begeeft zich om een grootscheeps aangekondigde voordracht te houden naar de plaats van samenkomst—het gebouw is gesloten. Het Instituut van Kamenewa bericht hem: Excuses, de zaal was vandaag niet beschikbaar. Men heeft vergeten u op te bellen.) 's Middags weer in de WAP. Een fles mineraalwater kost één roebel. Daarna gaan Reich en ik naar Asja. Om haar te ontzien arrangeert Reich, zeer tegen haar zin, en de mijne, tussen haar en mij in de recreatiezaal van het sanatorium een partij domino. Ik kom mijzelf, naast haar zittend, voor als een figuur uit een roman van Jacobsen. Reich speelt met een beroemde oude communist schaak, een man die in de oorlog of in de burgeroorlog een oog is kwijtgeraakt en totaal gebroken en op is, zoals vele van de beste communisten uit die tijd,

als ze niet al dood zijn. Asja en ik zijn nog niet lang in haar kamer terug als Reich mij komt afhalen om naar Granowski* te gaan. Asja gaat een stukje met ons mee de Twerskaja af. In een lunchroom koop ik halwa voor haar en ze keert om. Granowski is een Letlandse jood uit Riga. Zijn schepping is een gechargeerd anti-religieus en oppervlakkig gezien enigmatische antisemitisch kluchtspel, dat uit een chargingering van de jargon-operette is voortgekomen. Hij maakt een zeer westerse indruk, staat enigszins skeptisch tegenover het bolsjewisme en het gesprek draait voornamelijk om het theater en om gage-perikelen. Op een bepaald moment komen woningen ter sprake. Ze worden hier per m² betaald. De prijs van één vierkante meter richt zich naar de hoogte van het salaris van de huurder. Bovendien bedraagt de prijs voor alles wat boven een kwantum van dertien m² per persoon uitgaat, zowel voor wat de huur als de verwarming betreft, het drievoudige. Ze hadden ons niet meer verwacht en in plaats van een uitgebreid eten was er een geïmproviseerd koud souper. Gesprek bij mij met Reich over de encyclopedie.*

9 december. 's Morgens kwam Asja weer. Ik gaf haar een paar dingen, even later gingen we wandelen. Asja praatte over mij. Bij het Liverpool maakten we rechtsomkeert. Ik ging toen naar huis, waar Reich al was. Een uur werkten we ieder-ik aan het redigeren van het Goethe-artikel. Daarop naar het Kamenewa-instituut, om te trachten voor mij een hotel-reductie te verkrijgen. Vervolgens gaan eten. Ditmaal niet in de WAP. Het eten was voortreffelijk, vooral een soep van rode bieten. Vervolgens naar het Liverpool met zijn vriendelijke eigenaar, een Letlander. Het was een graad of twaalf. Na het eten was ik tamelijk uitgeput en kon niet meer lopend, wat ik van plan was geweest, naar Llewellyn toe. We moesten een eindje rijden. Al spoedig kom je door een groot tuin- of

parkgedeelte, waarin overal woningcomplexen liggen. Helemaal achteraan een mooi zwart en wit houten huis met Llewellyns woning op de eerste verdieping. Als we het huis binnengaan lopen we Besmensky* tegen het lijf, die net naar buiten komt. Een steile houten trap en achter een deur eerst de keuken met open vuur. Vervolgens een primitief portaal dat vol hangt met jassen, dan door een vertrek met zo te zien alkoven naar Llewellyns werkkamer. Zijn verschijning is maar moeilijk weer te geven. Van tamelijk lange gestalte, met een blauw Russisch hemd aan, beweegt hij zich weinig (alleen al het kleine kamertje vol mensen kluistert hem aan de stoel voor de schrijftafel []). Het merkwaardige is zijn lange schijnbaar ongearticuleerde gezicht met brede vlakken. Zijn kin loopt zo ver naar beneden door als ik dat denk ik nog nooit bij iemand heb gezien, behalve bij de zieke Grommer,* en vertoont slechts een zeer flauwe groef. Hij maakt een zeer kalme indruk maar de hele verterende zwijgzaamheid van de fanatieke persoonlijkheid lijkt van hem uit te gaan. Hij informeert bij Reich verschillende keren naar mij. Op het bed tegenover ons zitten twee mensen, de ene met een zwarte blouse aan is jong en heel mooi. Hier zijn uitsluitend leden van de literaire oppositie verzameld om het laatste uur voor zijn vertrek bij hem te zijn. Hij wordt gedeporteerd. Aanvankelijk luidde de order Nowosibirsk. 'Wat u nodig hebt,' zeiden ze tegen hem, 'is niet een stad met een toch altijd maar beperkte invloedssfeer, maar een heel gouvernement.' Hij slaagde er echter in dat af te wenden en nu sturen ze hem 'ter beschikking van de partij' naar Saratow, vierentwintig uur van Moskou, zonder dat hij nog weet of hij daar redacteur, verkoper in een staatsproductiecoöperatie of wat ook wordt. In het aangrenzende vertrek houdt zich meestentijds zijn vrouw op, onder weer andere gasten, een wezen van een hoogst energiek maar even harmonisch voorkomen, klein,

van het Zuidrussische type. Zij vergezelt hem de eerste drie dagen. Lilewitsj bezit het optimisme van de fanaticus: hij betreurt het de rede niet te kunnen horen die Trotzki de volgende dag voor de Komintern ten gunste van Sinowjeff* zal houden, meent dat de Partij aan de vooravond van een omwenteling staat. Bij het afscheid op de gang laat ik hem door Reich een paar vriendelijke woorden zeggen.* Dan gaan we naar Asja. Misschien was die dominopartij nu pas. 's Avonds wilden Reich en Asja naar mij toekomen. Maar alleen Asja kwam. Ik gaf haar cadeaus: blouse, broek. We praten. Ik merk dat ze als het er op aankomt niets vergeet wat ons aangaat. ('s Middags zei ze dat ze vond dat ik er goed aan toe was. Het was niet waar dat ik een crisis doormaakte.) Voor dat ze weggaat, lees ik haar uit de *Einbahnstrasse* de passage voor over de rimpels*. Ik help haar vervolgens in haar overschoenen. Reich kwam pas toen ik sliep, om middernacht, om me op de hoogte te brengen, zodat ik Asja de volgende ochtend gerust kon stellen. Hij had voorbereidingen voor zijn verhuizing getroffen. Want hij woont samen met een gek en de toch al moeilijke woonomstandigheden worden daardoor ondraaglijk gecompliceerd.

10 december. 's Morgens gaan we naar Asja. Aangezien in de ochtenduren bezoek niet is toegestaan, spreken wij haar in de hal een minuut. Ze is na het koolzuurbad, dat ze voor de eerste keer heeft genomen en dat haar erg goed heeft gedaan[, moe]. Daarna weer naar het instituut van Kamenewa. Het papier dat mij reductie op de hotelprijs moet geven, zou klaar zijn, maar is het niet. Daarvoor in de plaats onderhouden wij ons in de bekende antichambre met de niets omhanden hebbende heer en juffrouw zeer uitvoerig over theatervraagstukken. De volgende dag zou ik door Kamenewa worden ontvangen en voor die avond doet men moeite ons kaartjes voor het